

Slingers aan het plafond

Peter Tolsma

Inleiding

In 1991 is de restauratie van een 19de-eeuws stucwerkplafond in één van de oudere panden in de stad Groningen gerealiseerd. Het betreft hier een plafond in het pand Schuitendiep 53, dat op dit moment als woonhuis/kantoorpand in gebruik is. In 1983/1984 werd dit pand gerestaureerd, met uitzondering van de genoemde kamer. Dit laatste om financiële redenen. Aangezien het de minst bouwvallige ruimte in het huis was, is toen besloten om deze kamer te regenereren tijd op te knappen.

We spreken hier over één ruimte maar in feite was het dat niet meer en moesten we spreken van een tweetal kamers. In de oorspronkelijke kamerruimte was namelijk rond 1912 een scheidingswand aangebracht. Daarbij werd het plafond voor driekwart 'vlak afgestuct', waarbij alle ornamenten werden weggeslagen. Alleen in het bijkamertje werd (ongeveer een kwart van) het oorspronkelijke plafond gelaten voor wat het was.

In het kort de geschiedenis van het pand

De oudste resten van een vroegere bebouwing zijn terug te vinden in de kelder van het huis. Het daar aanwezige tongewelf en de in de muren gebruikte bakstenen kunnen worden gedateerd als 16de-eeuws. Hoe het daarbij behorende bovenhuis er uit heeft gezien valt niet met zekerheid te zeggen. Wel is duidelijk (o.a. uit de kaart van Braun en Hoogenberg van circa 1575)¹ dat deze hoek van de stad, buiten de stadsgracht, al was bebouwd met waarschijnlijk stenen huizen. In de 17de eeuw is op deze kelder een twee verdiepingen tellend woonhuis met een zolder gebouwd. Sporen gevonden bij de restauratie van 1984 in de zijgevels van het huis (o.a. de 17de-eeuwse strijkbalen op de eerste verdieping, de daarbij horende dubbele kapconstructie van het dak en de gebruikte bakstenen in de zijgevels) geven dit aan. Het huis heeft een daknaald² die evenwijdig loopt aan het Schuitendiep. Achter dit voorhuis werd later een losstaand achterhuis gebouwd. Zo vinden we het huis in een koopakte³ uit 1798 omschreven als: "behuizinge met een Hofje erachter, en een Zomer Keukentje en het gebruik van een mandelige uitgang aan het Schuitendiep". In 1832 is het binnenplaatsje tussen voor- en achterhuis al overdekt, en wordt het geheel als één huis doorverkocht. We zien dan dat de achteraanbouw overkapt is met een dak dat haaks staat op de vorst van het zadeldak van het voorhuis.

1. Zie voor soortgelijke informatie ook: Overdiep 1984.

2. Nok evenwijdig aan de straat.

3. Gemeentearchief Groningen. Rechterlijke Archieven IIIx, 153f.133v.

Afb. 1. Restanten van het plafondstucwerk. Foto: P. Tolsma, Groningen.

De laatste grote verbouwing, waarbij de monumentale lijstgevel wordt geplaatst, kan worden gedateerd op het jaartal 1856 dankzij een toen geplaatste gevelsteen. Uit deze tijd stamt ook het in de grote kamer aan de voorzijde op de eerste verdieping aangebrachte plafond waarover we het in deze bijdrage willen hebben. Het huis was reeds in 1837 aangekocht⁴ door de schoonvader van W.A. Scholten, de heer Evert Jan Sluis die het in 1856 verbouwde om er stil te gaan wonen. Hij blijft echter als commissionair in granen en aardappelen bemoeienis houden met zijn bedrijf dat, in diezelfde tijd (1858), evenals zijn eerdere woonhuis (het buurhuis Schuitendiep 51) wordt overgenomen door zijn zoon.

De nieuwe gevel, met een andere kamerhoogte en raamverdeling, maakt het nodig om de genoemde grote kamer van een nieuw plafond te voorzien. De nieuwe hoogte van deze kamer zorgt er daarbij voor dat dit plafond uitsteekt boven de oude zoldervloer. Op de huidige zolder is dit nog te zien door de hoge opstap die er daardoor moet worden overwonnen bij het betreden van de voorzolder.

In het begin van deze eeuw wordt er binnenshuis nog een verbouwing doorgevoerd waarbij onder andere een scheidingswand in de genoemde grote kamer wordt geplaatst.

De aanwezige restanten

Hoewel bij de laatste verbouwing van 1912 het plafond voor een groot deel verloren ging, was het uit 1856 daterende ontwerp nog uit de aanwezige resten af te leiden (afb. 1). In de kamer was verder de boven de zwart marmeren schoor-

4. Gemeentearchief Groningen. Notariële Archieven, Notaris Mr. J.W. Quintus, 01-05-1837, ingeschreven ten Hypotheekkantore: 23-06-1837, deel 64, nr. 76.

Afb. 2. Marmeren schouw met boezem. Foto: P. Pauw, Groningen.

steenmantel opgetrokken boezem van stucwerk met twee gecaneleerde zuilen op een basement en met corintische kapitelen, nog intact gelaten (afb. 2). Omdat van het huis geen (bouw-)tekeningen en/of interieurschetsen zijn gevonden is er bij het restaureren van deze kamer voor gekozen om het bestaande zoveel mogelijk aan te vullen met passende betimmeringen en wandaankleding, naar voorbeeld van nog bestaande originele interieurs, en het foto-archief van Mr. G. Over-

diep. Door het terugbrengen van deze ruimten in een zo ‘oorspronkelijk’ mogelijk staat, met onder andere reconstructie van de kastenwand, plaatsing van een ingetimmerde boekenkast en restauratie van de raambetimmering, ontstond als sluitstuk van deze restauratie ook de noodzaak het plafond te herstellen.

Bij het begin van de plafondrestauratie werden nog aangetroffen: de schoorsteenmantel met ornamentering; een kooflijst⁵ met lofwerk van gestileerde acanthusbladeren en met geprofileerde rand (dubbel ojief⁶) met kraallijst, in neo-empire stijl, die rondom het plafond was aangebracht (beschadigd); een paar meter lofwerk van guirlandes gevuld met druiventrossen en gestileerde bloemkelken, in een neo-Renaissance stijl, die rondom in de kamer als binnenlijst had gezeten; twee gedeelten van zogenaamde hoekvulstukken, met een boeket van gestileerde bloemen en bladeren; en delen van de grondvorm van de plafondindeling met kralenrand.

In de loop der tijden was het plafond doorgezakt, doordat de koperdraadjes waarmee de basis van het rietwerk (de drager van het stucwerk) aan de betengeling was opgehangen, waren vergaan. Daardoor waren er ook de nodige scheuren in het geheel ontstaan. De stijl waarin het stucwerk van het plafond en schoorsteenmantel is uitgevoerd kunnen we omschrijven als de zogenaamde ‘eclectische stijl’.

Fabrieksmatige ornamenten

In de tijd dat dit plafond gemaakt werd (1856) waren er al ateliers die een keur van hoekstukken, middenstukken, lijstwerk en dergelijke aan de uitvoeren-de stucadoors aanboden. De kant en klare ornamenten, soms met een bijbehorend ontwerp voor een plafondindeling werden dan op de bouw afgeleverd, verpakt met stro en kranten in een krat. Een bekende catalogus van het aanbod van zo’n atelier was die van de Firma Silberling & Zoon, destijds gevestigd te Amsterdam⁷.

Silberling kan worden beschouwd als een van de belangrijkste leveranciers⁸ van dit soort losse ornamenten en onderdelen van plafonds. Hij leverde in het midden van de vorige eeuw zijn producten door het gehele land. De hier gebruikte onderdelen zijn mogelijk van een ander atelier, waarschijnlijk hier uit het Noorden, mogelijk zelfs uit de stad. Ze konden in ieder geval bij naspeuring niet in de genoemde catalogus van Silberling worden teruggevonden⁹, hoewel soortgelijke plafonds daarin in ruime mate te vinden zijn.

Iets over mallen voor ornamenten

Het maken van mallen voor zowel de guirlande als van de hoekstukken en het middenrozetstuk, werd bij de restauratie gedaan met een tweecomponenten caoutchouc (een rubberachtige substantie, het best te vergelijken met uitgeharde

5. Koof: gebogen vlak dat de overgang vormt van een vlakke zoldering naar een muur.

6. Ojief: zeer gebruikelijk profiel gevormd door een in- en uitgezwenkte lijn, en wel beneden hol en boven bol, of andersom.

7. Firma Silberling & Zoon, ingeschreven onder J.C.L. Silberling, stucadoor, Spuistraat 16-18, Amsterdam. (1850-1890) Adresboek gemeentearchief Amsterdam.

8. Freling 1983, 179.

9. Naspeuring verricht door de heer J. Blijenberg van Blijenberg Stucadoorsbedrijf BV, Den Haag.

siliconenkit). Deze massa moet voldoende soepel zijn om de mal na uitharding van de gips te kunnen lozen, zonder dat allerlei randen en delen weer zouden afbreken. Doordat deze stukken rijk versierd zijn, met uitstulpende ornamentiek, moeten de nagegoten delen ook echt uit de mal gedraaid worden, waarbij de mal- len buigzaam moeten zijn. Tegelijkertijd moet de mal wel heel blijven, omdat er meerdere stukken mee moeten worden gemaakt. De vormen van guirlande en hoekstukken waren zoals we dat noemen niet 'zelf-lossend'. In vroeger tijd schijnt dit steeds met een basisvorm van gips te zijn gedaan, waarover in vislijm gedrenkte kranten met het exacte model werden gemodelleerd¹⁰.

Doordat de gipsstukken bij uitharding zeer veel warmte afgeven, loste de vislijm deels op, werd weer soepel en kon de mal van gips/papiermaché er worden afgehaald, vlakgelegd op de basisvorm en weer uitharden alvorens er opnieuw gegoten kon worden. Het spreekt vanzelf dat deze papier-machémallen maar een beperkte levensduur hadden. Voor sommige vaker voorkomende onderdelen kwamen dan ook houten en zelfs blikken mallen voor¹¹, die dan in geval van een niet-zelf-lossend model uit twee delen werden gemaakt.

De restauratie

Na overleg met de firma Spakman, die nog op de hoogte bleek van de technieken om een dergelijke restauratie uit te voeren, werd een overzicht van uit te voeren werkzaamheden opgesteld.

Dit betrof in grote lijnen:

- het verwijderen van de resten plafond en controle op de bevestiging van de basis aan de betengeling;
- het aanvullen en uitvlakken van de ondergrond;
- het maken van mallen voor het lijst- en lofwerk, guirlandes en hoekstukken;
- het trekken van het lijstwerk en het maken van lofwerk, guirlandes en hoekstukken;
- het aanbrengen aan het plafond rondom, en het bijzoeken van een passend middenrozet;

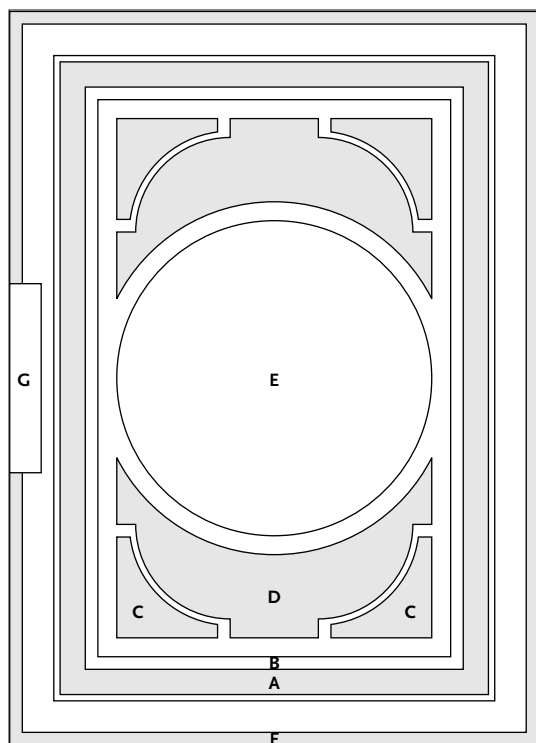
Een probleem daarbij werd gevormd door het feit dat de kamer niet echt rechthoekig bleek te zijn, waardoor alle hoeken in het lijstwerk in onregelmatig verstek moesten worden uitgevoerd. De indeling van het plafond was immers, naar de stijl der tijd, geometrisch.

De hoofdindeling (afb. 3) ziet er als volgt uit: zeven vlakke basisstukken waarop en -langs weer ornamentiek en kralenranden moesten worden aangebracht.

Allereerst is de ondergrond gerestaureerd en uitgevlakt. Vervolgens zijn de zeven basisstukken uitgezet en (verhoogd) uitgevlakt. Daaropvolgend is het basislijstwerk voor de guirlanderand aangebracht. In doorsnee had dat de vorm zoals weergegeven in afbeelding 4. Deze lijst werd gemaakt op een trekbank met behulp van de afgebeelde mal. In stukken van ongeveer 1,50 m lang en vervolgens tegen het plafond geplaatst. In deze omgekeerde goot, die aansluitend aan het

10. Persoonlijke mededelingen van de heer W. Spakman, Groningen, gedaan in 1991 en 1996.

11. Freling 1983, 50 e.v.

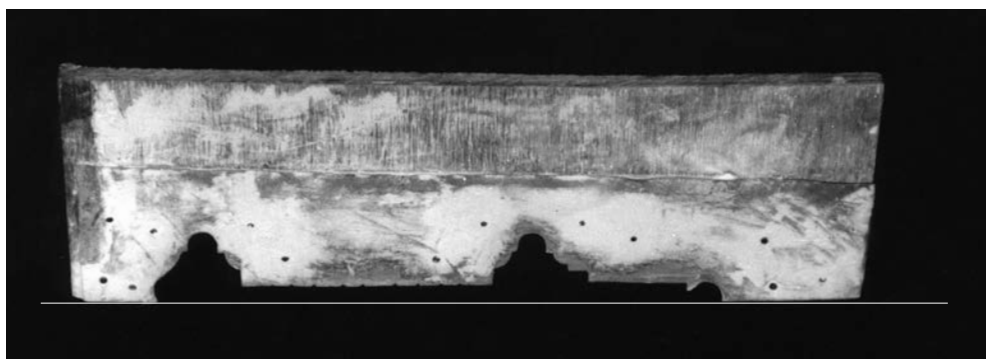

Afb. 3. Schematisch overzicht van de delen van het gerestaureerde stucplafond. Tekening: P. Tolsma, Groningen.
A: guirlandelíjst; B: lofwerklíjst; C: hoekstuk; D: vulstuk;
E: middenfond; F: kooflíjst; G: schoorsteenboezem.

stuk nog bestaande líjstwerk op het plafond rondom werd aangebracht, moest vervolgens later de opgewerkte guirlande worden gezet. Er tegenaan moest het kleine lofwerk (van gestileerde kleine acanthusbladeren) worden aangebracht.

De bestaande guirlanderand is voor een deel voorzichtig van het plafond gehaald en bekeken op lasnaden. Omdat deze niet te vinden waren, moest derhalve gekeken worden waar deze guirlande doorgezaagd moest worden, zodanig dat een handzaam stuk overbleef aan de hand waarvan een mal gemaakt en de benodigde overige stukken bijgegoten konden worden. Voor de mal is daaruit een stuk van 35 cm, genomen zodanig dat het motief zich ongestoord zou kunnen herhalen (afb. 5).

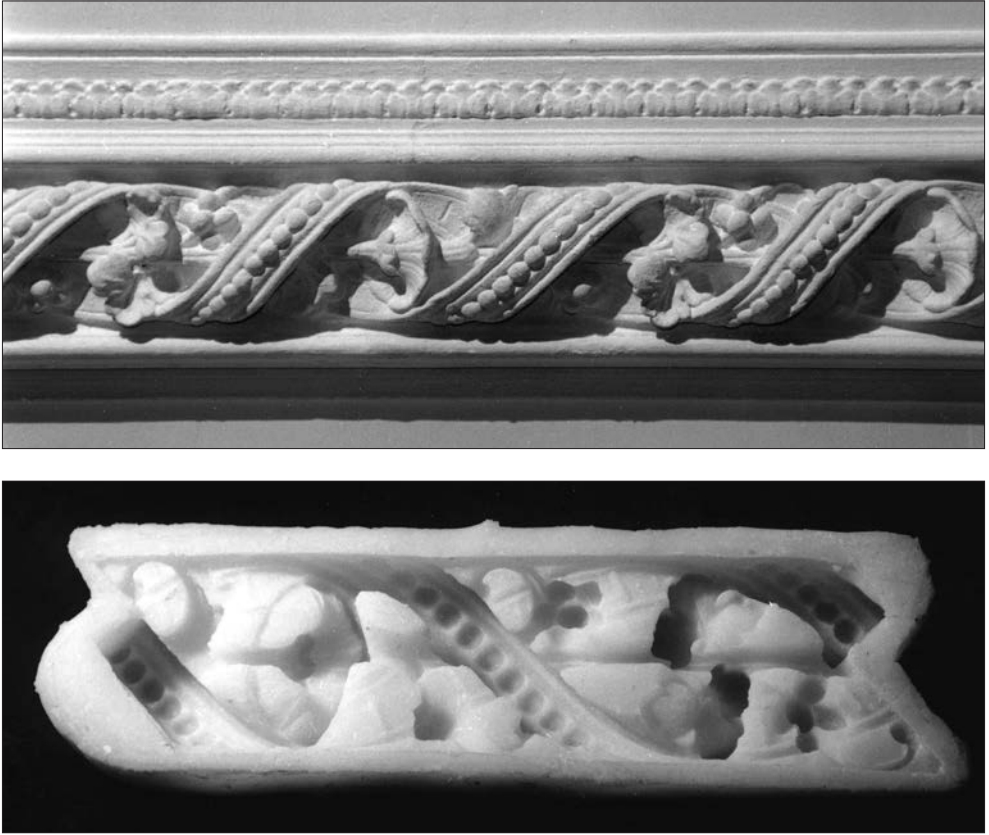
Vervolgens moesten er een groot aantal stukken gegoten, gelost en bijgewerkt worden. Omdat dat uiteraard de nodige tijd in beslag neemt, werden steeds gedurende het uitharden van het gietwerk de voorafgaan-

Afb. 4. Doorsnede líjstprofiel (trekmal) voor basis van de guirlandelíjst. Foto: P. Pauw, Groningen.

de stukken die reeds aan het plafond waren aangebracht, bijgewerkt, en de kralenranden en het lofwerk geplaatst. Deze werkwijze is gebruikelijk omdat daarmee ook de wachttijd efficiënt wordt gebruikt.

Ook het schoonmaken van de hoekstukken, een zeer nauwkeurig en tijdrovend karwei, met typisch stucadoorsgereedschap (het paleermesje) uitgevoerd, werd in die tijd gedaan.

Afb. 5. Guirlandelijst en mal. Foto: P. Pauw, Groningen.

De plaatsing van de hoekstukken was een verhaal apart, omdat de ornamenten niet symmetrisch zijn. Bij het schoonmaken bleek dat deze delen afbeeldingen van een boeket van gestileerde bloemen en bladeren omvatten. Ze bleken bovendien in later tijd, waarschijnlijk circa 1890, na aanvankelijk wit te zijn geweest, in kleur te zijn geschilderd. Groene, rode, gele en bruine verfresten werden aangetroffen in de direct op de oorspronkelijke witkalk aangebrachte verflaag. De kralenranden zijn daarbij goudkleurig geschilderd geweest. Daaroverheen werden nog een aantal andere verflagen, met onder andere geelgroene, lichtbruine en een mosgroene kleurvariant, in de latere jaren aangebracht. Omdat er nog maar twee delen van de betreffende hoekstukken in het plafond aanwezig waren, is besloten deze twee delen zo tegen elkaar te plaatsen dat er één geheel hoekstuk onstond. Uiteindelijk zijn deze hoekstukken (afb. 6) steeds een kwartslag draaiende geplaatst zodat aan elke zijde van het plafond de twee tegenover elkaar liggende delen niet identiek waren. Deze werkwijze was, naar de restaurateur vertelde, ook in vroegere jaren de gebruikelijke.

Voor de middenrozet had de stucadoor in zijn verzameling van pleisterwerkstukken nog een passend exemplaar wat nagegoten kon worden. Daarbij is gezocht in zowel de privé-verzameling mallen en modellen van hemzelf, opgebouwd in de beste familietraditie van vader op zoon gedurende drie generaties, als in het depot van stucwerkmallen en -modellen van de Borg Verhildersum, waarvan hij een inventarisatie maakt en waarover hij tevens het beheer voert.

Afb. 6. Hoekstuk en mal. Foto: P. Pauw, Groningen.

De Stichting Monument & Materiaal bleek nog een opzetstuk (een soort puddingvorm door ons genoemd) te hebben, hetwelk precies onder dit rozet paste. Daarmee is het gehele plafond weer gerestaureerd in de staat waarin het in 1856 is aangebracht. Voor de afwerking is, gezien de oudgeel en lichtoker kleurstelling van het schilderwerk in de kamer, gekozen voor een witte plafondsaus.

Literatuur

- Breedveldt de Boer, I.M., "Plafonds in Nederland 1300-1800" in: *Restauratievademecum*. Den Haag, 1991.
 Overdiep, G., *De plattegrond van de stad Groningen door Jacob van Deventer uit omstreeks 1565*. Alphen aan den Rijn, 1984.
 Freling, W.V.J., *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw*. Leeuwarden / Mechelen, 1983.